

Проф. д-р Юлиана Рот
 Институт по интеркултурна комуникация
 Мюнхенски университет „Лудвиг Максимилиан“

Адаптационни процеси при българската диаспора

Настоящото изложение се застъпва за разчупването на монолитния стереотипен образ на „българите от чужбина“, който битува в ежедневието, медиите и политиката и за замяната му с диференцирани и близки до реалността представи. Само последните могат да осигурят стабилната база, която е необходима за изграждането на новите политически концепции за българската диаспора.

Отбелязват се два „препъни-камъка“ за постигане на желаната цел, липсата на модерни български фундаментални изследвания за миграцията и диаспорните явления, както и на неутрален, необременен от емоционалност и патриотизъм подход.

Следва модел на адаптация при миграцията, който представя четири основни стратегии, интеграция, асимилация, сепарация и маргинализация. Той служи за основа на прегледа на адаптационните стратегии при българската диаспора. С цел диференциация на диаспората се въвеждат девет критерия на влияние (регионален контекст, социален статус, семеен контекст, епоха и повод на миграция, възраст, професия в страната-домакин, наличие на диаспорни институции, продължителност на престоя извън България). За всеки критерий се посочват най-вероятните адаптационни варианти.

1. Диаспорният българин

Названието „диаспора“ в този текст идва да замени традиционните „българите в чужбина“ или „българите зад граница“. „Диаспора“ (гр. Διασπορά = разпръснатост) е модерното, по-широко понятие за религиозни или етнически групи, които живеят - постоянно или временно - извън родината си, като малцинства между религиозно или етнически „други“. То оставя встрани конкретните национални граници и препраща към едно по-широко изследователско поле с растяща актуалност. Не е тайна за никого, че най-дълбоките последствия на всеобхващащите глобализационни процеси са миграционните потоци, чиято интензивност надминава всичко, което човечеството досега е познавало – и които задължително водят след себе си възникването на многобройни нови диаспори и динамизиране на старите. Тези обстоятелства са причина за нарасналия научен интерес към диаспорните явления, които се изследват в неразделна връзка с миграционните процеси и проблемите на идентичността. За съжаление фундаментални изследвания на миграцията и на българските диаспори от по-ново време липсват. Налице са единични проучвания на отделни български диаспорни групи, най-вече от етнографски характер. Проблемите на комуникация между диаспората и „другата“ жизнена среда, адаптацията към нея, както и движенията на идентичността все още не са получили необходимото внимание на изследователите.

Съвсем различна е ситуацията в ежедневието, където образът на „българина от чужбина“ присъства постоянно. Дори в периода на социализма, когато по обясними

причини на официално ниво тази тема се отминаваше с мълчание, в тесните приятелски и семейни кръгове разказите за близките зад граница, често митологизирани и преувеличени, разнообразяваха сивия социалистически бит. 1989та година промени рязко начина на общественото възприятие на мигрантите. С нормализирането на възможностите за пътувания и миграция броят на „българите от чужбина“ се увеличи многократно и тяхното транзиторно съществуване между „тук и там“ стана нещо обикновено. Те започнаха да стават обект на внимание на медиите, а в последно време и на политиците. Причините за това ново развитие са изключително интересни, но тяхното подробно представяне тук би излязло от рамките на поставената тема.

Зачестилото присъствие на българските мигранти в общественото съзнание не означава, че представата за тях е станала по-конкретна. Общественият, политически и медиен образ на диаспорния българин си остава много повърхностен. Той е се състои само от няколко щрихи - „успял“ ли е той или не, „обича ли България“ или не, „идва ли си“ или не. Очакванията към него са да подпомага финансово роднините и близките си, но без да бъде питан дали може и без да дава съвети. Не е ясно и по какъв признак се определя кой е „българин“ – кръвен (мигрантите от първо поколение/техните деца или внуци), териториален (родените в България), идентификационен (самоопределяне като българин), езиков (говори/чете български език като роден) или емоционален (има/няма поведение на българин).

Генерализацията на образа на българския мигрант не е нещо удивително. Тя следва законите на стереотипизацията, съгласно които за изграждането на обобщените стереотипни представи не е нужен личен контакт; те се приемат обикновено като „обективна“ даденост и не се подлагат на преосмисляне. Проблемът е, че те създават една мнима сигурност в общуването („аз знам с кого имам работа“), с което подвеждат при преценката на отделни индивиди или групи от хора. Няма съмнение, че щом става дума за изграждане на политическа стратегия за българите-мигранти, монолитните стереотипни представи трябва да се оставят настрана, за да се освободи пътя за разкриването на реалната и диференцирана картина на диаспорните общности – единствената стабилна база, върху която може да се строят новите мероприятия и инициативи.

2. Миграция и адаптация

Единно е мнението на психолози и социолози, че процесът на влизане в друга културна среда с цел дълготраен или постоянен престой (пребивавания по повод туризъм, командировки, конференции, както и дипломатическа работа не влизат в тази категория) е свързан със значителен социокултурен и психологически стрес. Той възниква от смяната на културната среда и от необходимостта за преориентация в основните сфери на човешката дейност (социални и емоционални отношения, иерархии, ресурси, бит и пр.). Процесът на преход от собствения към „другия“ житейски контекст е известен като акултурация; интересът на изследователите е насочен предимно към акултурационните стратегии, промяната на поведението, нивото на стрес и степента на приспособяване (адаптация) към новата среда.

Оказва се, че независимо от различията на индивидуално и групово ниво броят на акултурационните стратегии е ограничен. Канадският интеркултурен психолог John Berry различава четири основни стратегии: интеграция, асимилация, сепарация и маргинализация. Неговата категоризация се основава на комбинацията от два фактора,

които са от значение за всеки мигриращ индивид, (1) склонността към запазване на собствената култура и идентичност и (2) стремежът към контакт и участие в новата културна среда. Ориентирането към едната или другата тенденция се определя от комплексни комбинации от индивидуални и социални характеристики; от прагматична гледна точка е важно, че изборът става несъзнателно и че е емоционално подплатен, т.е. малко подлежи на съзнателен контрол. От комбинацията на положителния (+), респ. отрицателния (-) вариант на горните фактори John Berry извежда четирите стратегии:

1. Интеграция

Съчетанието (1+) и (2+) предполага поддръжка на първичната културна идентичност при същевременно общуване с новата културна среда и стремеж към вграждане в нея.

2. Асимилация

Тази стратегия е налице при съчетанието (1-) и (2+), т.е. когато мигрантите не желаят да поддържат първичната си културна идентичност и се стремят да се отърсят от нея. Целта им е да влезат и се „разтворят“ в новата културна среда.

3. Сепарация

При комбинацията (1+) и (2-) мигрантите държат на запазването на първичната си културна идентичност, контактуват минимално с новата културна среда и не се стремят да стават пълноценни нейни членове.

4. Маргинализация

Комбинацията (1-) и (2-) се свързва с липсата на интерес както към първичната културна идентичност, така и към околната „друга“ среда.

John Berry оценява като най-положителна и ефективна стратегия на адаптация интеграцията и като най-неуспешна - маргинализацията. На останалите два варианта той приписва средни стойности. Тази диагноза той основава на разликите в акултурационния стрес, който съпровожда всеки вариант: по негово мнение нивото на акултурационния стрес е най-ниско при интеграцията, най-високо при маргинализацията и средно при останалите два варианта.

Тази оценка внушава, че интеграцията би трябвало да бъде най-желаната за всеки мигрант цел. Не поставям под съмнение мнението на експерт като John Berry, тъй като то почива на голям изследователски опит и е много авторитетно. Но същевременно не мога да не спомена, че от гледна точка на специалистите по интеркултурна педагогика, т.е. тия, които се занимават с процесите и методите за усвояване на други култури, интеграцията в смисъл на държане на баланс между собствената и „другата“ култура е най-трудният за учене вариант. Когато John Berry оценява интеграцията така високо, той застъпва определено политическо виждане (политика на мултикултурализъм) и не се интересува от това, как на практика тя се постига. Наблюденията върху реалното протичане на адаптацията от една страна и опитът от конкретните обучения по интеркултурност от друга доказват еднозначно трудността на „играта по два сценария“.

3. Критерии на диференциация

Наложително е, когато обсъждаме адаптационните стратегии на българската диаспора, да се опрем на представи, които почиват на диференцирани социологически критерии. Причината за това е проста: така както няма една „българска диаспора“, така няма и единно протичане на адаптационните процеси. Споменатата по-горе липса на фундаментални изследвания както и на неутрален подход към темата – всяко заговаряне на „българите зад граница“ обикновено е пропито с емоционалност и патриотизъм - усложняват тази задача. Но това не означава, че тя може да се загърби.

Като пример искам да скицирам някои критерии, които могат да се използват за диференциация на българската диаспора. Тази категоризация е примерна и естествено, непълна. На това място тя идва, за да онагледя идеята за необходимост от диференциран подход, като се подразбира, че тя подлежи на по-подробна разработка и задълбочаване.

1. Регионален контекст

Оформянето на новата идентичност на мигранта зависи във висока степен от естеството на околната среда, в която той попада. Следователно промените, които се случват с него, отразяват културните специфики на приемащата страна. Любопитно е да се наблюдава как при срещи на български мигранти от различни страни тези от Германия се държат като че ли малко „по немски“, тези от Франция – „по френски“, тези от САЩ – „по американски“ и пр. Разговорите обикновено се въртят около общите за всички български теми („как беше последният път в България“). Заговарянето дори на елементарни теми от бита и семейството („училищата на децата“, „къде пазаруваме“ или „как е на работата“) се ограничава, защото предполага културни знания за другата среда. Това важи и за студентите, чиито родители са ги изпратили „на Запад“, за да получат „западно образование“. В действителност във Франция те биват обучавани по френската система на висше образование, в Испания – на испанската, в Холандия – на холандската и пр. Всичките тези системи са със значителни разлики помежду си, поставят студентите пред различни изисквания и съответно възпитават на различни академични маниери.

Значение има и спецификата на културния интерфейс. Ако страната-домакин е високопрестижна в България, като напр. Германия, Франция или Великобритания, в диаспората преобладават асимилационни желаниа; не е ли това така – предимно сепарационни. Този феномен се засилва още и от усещаната културна дистанция: повечето български мигранти биха се съгласили, че им е по-лесно да се адаптират в някоя европейска страна, най-вече южна, отколкото в азиатска или африканска.

2. Социален статус

Следващият по значение акултурационен фактор е свързан със социалния статус на мигранта. Известно е, че миграцията е свързана с промени на статуса. Някои професии предполагат понижение на социалния статус (учителка – детегледачка, лекарка – медицинска сестра, архитект – шофьор на такси), при това по различни причини (непризнаване на дипломи, състояние на пазара на труда, незнание на местния език и пр.). За българската диаспора в Западна Европа това са чести случаи и те обикновено водят след себе си стратегии на сепарация или дори маргинализация. Естествено, възможно е и повишаване на статуса (лице със средно образование – успешен бизнесмен), но в българския вариант тези случаи са по-редки. Заемането на добро обществено положение в страната-домакин при българските мигранти обикновено води до желание за асимилация.

3. Семейен контекст

Произходът на партньора – при наличие на такъв - също влияе на мигрантската адаптация. Ако той е българин/българка и вътрешният семеен живот протича по каноните на собствената култура, стратегията най-често е на сепарация. Възможен е и хибриден вариант: успоредно на запазването на „българското“ в рамките на дома, семейството може при контактите си с колеги и съседи да практикува поведения, които съвпадат с приетото в новата културна среда, т.е. да употребяват асимилационни стратегии. Ако партньорът е от новата културна среда, то тежнението към асимилацията обикновено е още по-силно изявено. Любопитно е да се спомене разликата между мъже и жени: докато мъжете са по-склонни към сепарация, жените проявяват повече гъвкавост и желание за асимилация, а в редки случаи и за интеграция.

При наличие на деца ситуацията в семейството става многократно по-комплексна. Много често родителите желаят децата им да се асимилират („за да бъдат като всички други в класа“) и дават пример за това със собственото си поведение.

4. Епоха на миграция

Почти всички мигранти от социалистическата епоха са политически бежанци, със съответната отрицателна нагласа и недоверие към българската държава и нейните институции, обикновено без контакт с близките си в България. За повечето от тях е типична асимилационната стратегия, в редки случаи е възможна и интеграционната. Съвършено различно е положението при мигрантите от постсоциалистическата епоха. Те не „бягат“ от България, а просто преместват местожителството и местоработата си в друга държава и имат неограничена възможност да общуват с предишното си обкръжение. Важна роля за поддържането на връзките играят новите електронни медии, с които предишните поколения не разполагаха. Предположението ми е, че превес за тази група взема сепарационната стратегия.

5. Повод за миграция

Една от известните миграционни теории разглежда миграцията като следствие от взаимодействието на т.н. push и pull фактори. Първите „изтласкват“ хората от първоначалната им територия, а вторите ги „дърпат“ към друга. Факторите могат да бъдат от икономическо (безработица, ниски заплати, високи данъци респ. добра икономическа конюнктура, търсене на работна ръка и пр.), социално (бедност, несигурност, дискриминация, респ. сигурност, добро здравеопазване, възможност за образование и пр.) и политическо естество (войни, преследване по политически причини, респ. толерантно миграционно законодателство, мир и пр.).

Поводите за миграция в социалистическия и постсоциалистическия период силно се различават. В първия случай преобладаващи бяха политическите фактори, които поради дълготрайността на режима обуславяха желанието за асимилация. Понастоящем факторите са предимно от икономически или социален характер и като такива те подлежат на по-краткосрочни промени. При промяна напр. на работното възнаграждение (заплащането в родината се подобри, а това в страната-домакин се влоши), посоката на миграционния поток може да се обърне. В епохата на глобализацията такива движения са напълно реални. В днешно време мигрантите поддържат чести контакти с родината, следят събитията в нея и са по-малко емоционално ангажирани с новото общество – което може да се окаже като склонност към сепарация.

6. Възраст на миграция

Житейските стратегии на мигрантите се различават много в зависимост от възрастта, на която са мигрирали. За по-възрастните, които се включват в работния и активния обществен живот за кратко време и създават слаби контакти на новото място, е обикновено типична сепарационната, в отделни случаи маргинализационната стратегия. На по-младите, особено тези в предпубертетна и пубертетна възраст, предстои по-дълъг житейски път в новата културна среда и по-голяма възможност за контакти. Поради това при тях чест вариант е асимилацията и в по-редки случаи интеграцията.

7. Упражнявана професия в новата културна среда

Когато упражняваната професия, напр. лекар или инженер, събира мигранта с много хора от местното население, той може по-лесно да се асимилира - особено когато не поддържа контакти с други българи. Професии, които предполагат самотност, напр. детегледачки или чистачки, предразполагат към сепарация.

8. Наличие на български диаспорни институции

Съществуването на функциониращи български диаспорни институции може да поддържа и дори засили чувството на културна принадлежност. Институциите биват формални (посолство, консулство, училище, църква и пр.) и неформални (приятелски кръг или кръг на познати, постоянни срещи в ресторант или кафене и пр.). Съобразно българската специфика на предпочитане и разчитане на неформална комуникация, неформалните институции играят важна роля за поддържане на сепарационни стратегии. Те се изразяват в поддържане на български приятелства, контакти и мрежи за помощ и възпрепятстват създаването на нови връзки.

9. Продължителност на престоя извън България

Близко е до ума, че колкото по-дълго едно лице се намира извън родината си, толкова по-голяма е възможността то да се асимилира и понякога и да се интегрира в новата културна среда.

Както споменах по-горе, този каталог от критерии в никакъв случай не претендира за изчерпателност. Той може и трябва да бъде разширен и задълбочен – особено когато на политическо ниво се вземе решение за подход към българската диаспора, който зачита нейното многообразие и се основава на диференцирани знания. Едно важно заключение от направения преглед е превесът на асимилационните и сепарационни мигрантски стратегии. Най-хвалената от изследователите стратегия, интеграционната, се оказва възможна само в много редки случаи. Място за учудване тук няма. Всеки мигрант – макар и не социолог или културолог - познава емоционалния разнобой, който се получава между желанието да се вградиш на новото място и тежнението към българското.

В заключение:

Бъдещите политически стратегии за „българите в чужбина“ трябва да зачитат многообразието на българските диаспори, да почиват вместо на стереотипи на конкретни знания и да показват съзнание за емоционалната проблематика на мигрантската идентичност. Само спазването на тези три изисквания би гарантирало техния успех.